

TÁJÉKOZÓDÁS

Albert Fruzsina–Dávid Beáta

A HAJLÉKTALANSÁG AZ EMBERI KAPCSOLATOK SZEMSZÖGÉBŐL: SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS*

„Életünk sikerességét, biztonságunkat és jólétünk érzetét, de még egészségünket is befolyásolja az, hogy kiket ismerünk és kiktől függünk” (Fischer 1984: 83).

Meggyőződésünk, hogy a hajléktalanság jelenségét vizsgálva mind a hajléktalanság kialakulása, mind a hajléktalan lét „minősége”, mind a kikerülés esélyei szempontjából fontos az emberi kapcsolatokkal foglalkoznunk. Először röviden azokat az elméleteket mutatjuk be, amelyek a kapcsolatokat mint védekezési mechanizmust tartják fontosnak. Ezután – főként angolszász szakirodalomra támaszkodva – ismeretjük a hajléktalanság kialakulására vonatkozó elméleteket és a hajléktalanok kapcsolatait feltérképező empirikus kutatások eredményeit.

Az egyén kapcsolatainak fontossága

A társas kapcsolatok jelenléte, mértéke és szerkezete összefügg az egyénnel azzal a képességével, hogy saját akaratát mennyiben tudja mások kívánalmaival szemben érvényesíteni. Számos szociológiai elmélet foglalkozik ezzel a gondolattal, például Durkheim és Merton anomiaelméletei, Bourdieu tőkeelmélete, Burt strukturális cselekvésemélete, Wiseman elmélete a társadalmi margóról.

Ezeket az elméleteket a hajléktalanság jelenségének magyarázatához is felhasználták, habár a témával foglalkozó szakirodalomban nincs egyetértés a hajléktalan emberek kapcsolatoktól való megfosztottságának mértékéről.

Merton – a hajléktalansággal foglalkozó szakirodalomban is gyakran idézett – *anomiaelméletében* (1980) a hajléktalan emberekre jellemző társadalmi megnyilvánulást „visszahúzódnak” nevezi. Elmélete szerint a társadalmi és kulturális struktúrák különböző célokat és értékeket határoznak meg, amelyek intézményes eszközök (normák) segítségével valósulnak meg. Az egyén számára a „kulturális célok” és az „intézményes eszközök” egymással öt lehetséges módon állhatnak kapcsolat-

* Az alábbi cikk átdolgozott formában a szerzők magyarországi hajléktalansággal foglalkozó Ph.D. disszertációjának részét képezi. A kutatást az F020534 számú OTKA program támogatta.

ban. A „visszahúzóds” az az alkalmazkodási mód, amikor az egyén elutasítja a kulturális értékeket, célokat (pl. ma Magyarországon ilyen érték a pénz, a karrier), és az e célok megvalósítását elősegítő intézményes eszközöket is (pl. az egyén képzettségének megfelelő munkahely, bér, lakás stb.). Merton szerint: „Azok az emberek, akik így adaptálódnak (vagy nem adaptálódnak), szigorúan véve a társadalomban élnek, de nem a társadalomhoz tartoznak. Szociológiai szempontból ők az igazi idegenek, mivel nem fogadják el a közösen vallott értékeket” (Merton 1980: 378). A hajléktalan ember elszakad a társadalomtól, mert megszűnnek azok a kapcsolatai, melyek őt egy szűkebb közösséghez azelőtt kötötték. Minél hosszabb a hajléktalan-ként eltöltött idő, annál nehezebb a régi kapcsolatokat újra „felhasználni”, illetve új, „reintegrálóds” elősegítő kapcsolatokat teremteni. A hajléktalan ember mindezek ellenére tagja marad a társadalomnak¹, amely épp ezért nem háríthatja el a felelősséget és köteles a „kilépett” emberek alá, illetve köré védőhálót feszíteni. A társadalomból kitagadottakra, a gyakran kényszerű menekülőkre – Merton szerint – az is jellemző, hogy „ugyan semmit sem látnak a társadalom által kitűzött jutalmakból, de kevesebb frusztrációban is van részük, mint azoknak, akik továbbra is ezeket a jutalmakat akarják megkaparintani. Mi több, ebben az esetben az adaptációnak inkább magántermészetű, mint közös módjáról van szó” (Merton 1980: 382). A kitaszított-ság a strukturális háttér (munkanélküliség, szegénység, lakáshiány) mellett feltételez valami személyes/egyedi körülményt, aminek következtében az egyén ilyen helyzetbe kerül. A „visszahúzóds” mint adaptációs viselkedés kialakulása szempontjából fontos a hirtelen státus- és szerepváltás.

Bourdieu (1978) algériai etnográfiai kutatásai során dolgozta ki a *szimbolikus tőke* fogalmát, mely az egyén által kapcsolatainak keresztül ténylegesen és potenciálisan hozzáférhető, *társadalmi tőkének* is nevezett források mások általi percepciójára utal. Tehát valamely csoporttagság vagy annak jelei hatalommal ruhazzák fel az egyént. A szimbolikus tőke közvetlenül hat az anyagi források megszerzésére és ezáltal az egyén társadalmi viszonyokban elfoglalt pozíciójára is. Értéke nemcsak a valóban kicserélt forrásokban (érzelem, pénz, információ stb.) rejlik, hanem a materiális és szimbolikus javak cirkulációjának megszervezésében.

A *hálózati tőke* (*network capital*) a társadalmi tőke (Bourdieu 1978 – szimbolikus tőke) és a tudástőke közös része. A társadalmi tőke a személyek közötti viszonyokból következő, azokból „levezethető” erőforrás, amelyet ki-ki tudástőkéje szerint képes felhasználni. A hálózati tőke gazdaság-szociológiai értelemben a gazdaság szereplői (egyének, háztartások, vállalatok stb.) közötti kapcsolatrendszerben létezik. Kistársadalmak, szubkultúrák alakulnak ki a hálózati tőke alapjául szolgáló kapcsolatrendszerben. A kapcsolati tőke latens formában is hasznosítható (pl. a rá való hivatkozással) (Czakó–Sik 1995: 3–4).

A társadalmi tőke a személyes kapcsolatok hálózatán keresztül érhető el a szereplők számára. Az adott társadalmi csoportra, egyénre jellemző, hogy milyen társadalmi tőkereszt és milyen hálózatokon keresztül akar, illetve képes elérni. A hálózati tőke tudástőke-elemeinek is fontos szerepe van abban, hogy a hálózati tőkét milyen mértékben képes az egyén vagy a csoport hasznosítani.

A hálózati tőke értéket teremt, és cselekvési potenciált jelent. A felhasználásával termelt érték lehet anyagi (pénz, vagyon, termék, anyagi szolgáltatás) vagy nem

anyagi jellegű (befolyás, presztízs, pozíció, bizalom). A közösségre jellemző érintkezési szabályok és viselkedésmódok határozzák meg a hálózati kapcsolatok tőkévé alakításának a módját. A hálózati tőke jellemzője, hogy csak a többiek tartják nyilván, a nyilvánosság számára rejtve marad.

A szimbolikus interakcionizmus áramlatához tartozó Jacqueline Wiseman 1970-ben megjelent, egy amerikai Skid Row² alkoholistáiról írt könyvében foglalkozik a *társadalmi margóval* (*social margin*), és azt az egyén rendelkezésére álló források, kapcsolatok és egyéni jellemzők együtteseként határozza meg, amely segíti az egyént abban, hogy átvészelnjen egy adott helyzetet vagy kikerüljön belőle.

„A társadalmi margó az az egyén rendelkezésére álló tér („leeway”), amelyen belül hibázhat a munkahelyén, hitelre vásárolhat, vagy jelentős másikkal lábára léphet anélkül, hogy komoly retorziók érnék, például kirúgnák a munkahelyéről, megtagadnák tőle a hitelt, vagy elveszítené barátait vagy a családját. Ha az embert jól ismerik, és sok vonzó tulajdonsága van, elég társadalmi margóval rendelkezik ahhoz, hogy kellemetlen jellemzői is lehessenek... A társadalmi margó azokat az emberi erőforrásokat is magában foglalja, amelyekre a személy katasztrófa, például munkaképesség elvesztésével járó baleset, elbocsátás vagy letartóztatás esetén számíthat. Egy margóval rendelkező személy ilyen esetekben segítséget kaphat a családjától, munkaadójától vagy barátaitól... A társadalmi margó tehát olyan attribútum, amit mások tulajdonítanak az egyénnek, bár ezt részben képes az egyén manipulálni, és természetesen cselekedetei is befolyásolják. A társadalmi margó az aktor befolyási körében lévő emberek jóakaratóból, és abból az időből, hitelből vagy pénzből áll, amit szükség esetén az egyén segítségére hajlandók áldozni” (Wiseman 1970: 223).

Ez a meghatározás tulajdonképpen igen közel esik a hálózati tőke fogalmához, mivel az egyén interperszonális kapcsolatainak keresztül elérhető forrásokra utal. Wiseman szerint a pénztőkéhez hasonlóan akkumulálódik: minél szélesebb, az egyén annál inkább képes tovább bővíteni azt. A társadalmi margó birtoklása osztályhoz kötött, minél magasabb pozíciót foglal el valaki a társadalomban, annál nagyobb margóra támaszkodhat.

A tartós túlzott margóra hagyatkozás (pl. alkoholizmus, tartós krízisállapot, tartós munkanélküliség esetén) annak csökkenéséhez vagy eltűnéséhez vezethet, s végül egy apró kis hiba is drámai következményekkel járhat. A társadalmi margó elvesztése együtt jár a mindennapi helyzetekben az önbizalom (self-assurance) elvesztésével is, és ezt nagyon nehéz visszaállítani.

Harmadrészt a társadalmi margó léte és megőrzésének vágya visszatartja az egyént a deviáns cselekedetektől (pl. a mértéktelen alkoholfogyasztástól), ha viszont nem rendelkezik ilyen margóval, nincs mit vesztenie.

A társas kapcsolatok, illetve az ezeken keresztül áramló források hiánya, vagy kikapadása (azaz a társadalmi margó elvesztése) tehát a hajléktalanság veszélyébe sodorja az embert. Rossi (1989) a chicagói hajléktalanok vizsgálatakor azt találta, hogy míg a hajléktalanság időtartamának mediánja 7,6 hónap, a válaszadók utolsó stabil munkahelyének elvesztése óta eltelt idő mediánja 40 hónap. A hajléktalan emberek tehát szó szerint évekig elégtelen jövedelemből tartották fenn magukat. Rossi ebből azt a következtetést vonta le, hogy fennmaradásukat valószínűleg környezetük nagylelkű támogatása és esetleg alkalmi munka tette lehetővé. Azonban

ennek a nagylelkű támogatásnak is vannak határai, Wiseman szavaival élve ezek az emberek felérték társadalmi margójukat.³

A *társadalmi csereelmélet* (*social exchange theory*) a társas kapcsolatokat közvetlenebb és nyilvánvalóbb hasznuk alapján szemléli (Homans 1961; Thibaut–Kelley 1959). Az elmélet szerint az egyének olyan tranzakciókban vesznek részt, amelyek számukra haszonnal járnak, és a kapcsolatok addig tartanak, amíg a résztvevő felek egymás számára a másik által értékelt forrásokat képesek nyújtani. Számítalan ilyen forrás lehetséges, Foa (1971) szerint például a főbb jutalmazási fajták a szeretet, státus, információ, pénz, áruk és szolgáltatások.

A fenti szerzők szerint a kapcsolatok gyakran személyes univerzális források (pl. áruk és szolgáltatások) cseréjével kezdődnek, a szoros kapcsolatokat viszont szimbolikus és partikuláris cserék (pl. érzelmi megnyilvánulások) jellemzik, amelyekben fontos a másik fél identitása. Bár a kezdeti elméletek a forrásokat felcserélhetőnek tételezték, mások (lásd Foa–Foa 1980) szerint bizonyos forrásfajták csak ugyanarra cserélhetőek – pénzen nem lehet például szeretetet venni. A kapcsolatok kohéziója a költségek és a haszon reciprok cseréjétől, és az egyének alternatíváinak személyes megélésétől egyaránt függ. A kapcsolatok kibontakozása során a cserék gyakoribbá, változatosabbá és mind nagyságukat, mind a kockázatot tekintve nagyobbakká válnak. A reciprocitás rövid távú elmaradását sokkal jobban tolerálják szoros és hosszú távú kapcsolatokban (Levinger 1979).

A társadalmi csereelmélet nézőpontjából bizonyos egyének értékesebb javakat képesek nyújtani, mivel számos forrással és kedvező cserealkalmakkal rendelkeznek, míg mások nem sokat tudnak felajánlani, és mivel nincs más választási lehetőségük, gyakran kedvezőtlen cserekapcsolatokban és nem kielégítő kapcsolatokban vesznek részt.⁴ A csereelmélet (Emerson 1972) alapján tehát a kiegyensúlyozatlan kötések nem tarthatók fenn hosszú ideig. Azaz a forrásokkal nem rendelkező hajléktalanok kapcsolatai szükségképpen megszűnnek, mivel nincsenek forrásaik, amikkel viszonzni tudnák a segítséget. Emellett a hajléktalanná vált emberek családtagjai és barátai is valószínűleg szegények, tehát forrásaik szűkösek, és nem tudnak elegendő hathatós segítséget nyújtani. Az elmélet érvényessége ellen szól az, hogy többfajta reciprocitás létezik, számos esetben bizonyos irányokban áramlik a segítség (pl. szülő–gyermek), azonfelül a segítséget viszonzni sem feltétlenül ugyanabban a „támogatásfajtában” kell (lehet például pénzt munkával vagy érzelmi támogatással stb.). Másrészt a hajléktalanok utcán kialakuló „új” kapcsolatait inkább a reciprocitás jellemzi, bár sok esetben csupán (ez is jelentős) érzelmi támogatást tudnak egymásnak nyújtani.

Bár szorosan nem kapcsolható a csereelméletekhez, Weiss (1974) egy olyan modellt állított fel, aminek alapfeltételezése, hogy a pszichológiai jólét bizonyos kívánalmait csak társas kapcsolatokon keresztül lehet elérni. Az egyének azért tartanak fenn kapcsolatokat, hogy bizonyos ellátásokat megszerezzenek, és általában egy meghatározott ellátáshoz specializált kapcsolatok köthetők. Weiss a társas kapcsolatok által nyújtott ellátások hat csoportját különböztette meg: a kötődést, a társadalmi integrációt, az ember értékes tulajdonságainak megerősítését, a megbízható szövetségeseket és az útmutatást.

A társas támogatás (social support)

A normális kapcsolathálózatok biztonságot jelentenek, és hozzájárulnak az egyén egészségének, jólétének megőrzéséhez, ezenkívül számos anyagi forrást nyújtanak, ami sok embert átsegít a válsághelyzeteken (Cohen–Sokolovsky 1989; Sarason–Sarason 1985; Siclair et al. 1984). A támogató hálózatok lepusztulása a hosszú távú szegénység és a személyes problémák kombinációjának hatására hozzájárul az egyén hajléktalanná válásához (McChesney 1986).

Durkheim rámutatott a családhoz, közösséghez, egyházhoz fűződő társas kapcsolatok beszűkülésének jelentőségére, és ezzel kapcsolatban a tiszta társadalmi szerepek és normák megszűnésére, és azzal érvelt, hogy az így kialakuló anomia öngyilkossághoz vezethet. A statisztikai adatokat elemezve azt találta, hogy a leggyengébb kapcsolatokkal rendelkező csoportok körében a leggyakoribb az öngyilkosság.

Az iparosodás és urbanizáció nyomán fellépő társadalmi dezintegrálódás évtizedekig kedvelt témája volt mind az európai, mind az amerikai szociológusoknak (Simmel, Tönnies, Thomas Znaniecki, a chicagói iskola tagjai – Park, Burgess). Bár azóta a modernizáció okozta társadalmi dezintegráció és a pszichológiai zavarok/rendellenességek kapcsolatát összetettebben szemlélik, az elgondolás – miszerint az erkölcs és jólét fenntartása az elsődleges csoport tagjaihoz fűződő kapcsolatokon keresztül történik, amelyek hiánya identitásvesztéshez, a normákat illető zavarhoz, elkéseredéshez vezet – szerepet kap a társadalmi támogatás jelenlegi kutatásában is.

A társas kapcsolatok és kötődések kiemelkedő fontosságát az élet korai szakaszában számos pszichoszociális fejlődésemélet hangsúlyozza (lásd pl. Bowlby 1969; Ainsworth 1979). A kötődés lehetőségének hiánya komoly következményekkel jár a fejlődésre nézve, amit majomkísérletek és intézetben nevelkedett gyermekek vizsgálata is alátámasztanak (Harlow 1965; Provence and Lipton 1962, Yarrow 1961). A korai társas kapcsolatokat fontosnak tartja a pszichoanalitikai gondolkodás is. Harry Stack Sullivan (1953) szerint a biztonság az egyik alapvető emberi cél, amit másokkal való kapcsolatainkon keresztül érhetünk el. Érvéleése szerint a társas kapcsolatok (és különösen az anya–gyermek kapcsolat) szolgálnak az önbecsülés alapjául, ami tulajdonképpen abból áll, hogy mások hogyan látnak minket.⁵

A hetvenes években a társadalmi támogatás kutatását erősen befolyásolta John Cassel, Gerald Caplan és Sydney Cobb. Cassel (1974a; 1974b; 1976) szerint a pszichoszociális folyamatok nagy hatással vannak a betegségek kórokkutatására, és a társadalmi támogatás kulcsszerepet játszik a stresszel kapcsolatos megbetegedésekben. Állatkísérletekre is támaszkodva azzal érvelt, hogy a stresszes környezeti körülmények (káros városi létfeltételek, rossz lakáskörülmények, zsúfoltág, a szomszédságok felbomlása stb.) hatásaként a jelentős társas kapcsolatok felbomlása miatt az egyén elégtelen vagy zavaró visszacsatolásokat kap, ami egyensúlyvesztést okoz, és növeli a betegség esélyét. Cassel a támogatás fő forrásának az elsődleges csoportot tekintette, amely támogatása ütközőként csökkent a stressz szomatikus vagy pszichológiai következményeit (buffering effect). Ugyancsak fontos felismerése az, hogy a stressz és támogatás néha összefonódik olyan módon, hogy a stresszt okozó

események gyakran felbontják a társas kötések, mint például a válás, a munkahely elvesztése, vagy gyász esetén, tehát éppen akkor von el támogatást, amikor megnövekszik a kereslet iránta.⁶

Caplan (1974) hangsúlyozta a kapcsolatok tartósságának és reciprok voltának fontosságát. Szerinte a támogató rendszer három tevékenységcsoportban nyújt segítséget: segíti a pszichológiai erőforrások mobilizálását az érzelmi problémák kezelésében; megosztja az igénybe vevő feladatokat, és anyagi, pénzügyi, szakértői segítséget és útmutatást ad specifikus stresszorok kezeléséhez. Ha az egyén minden „környezetben” (setting), ahol időt tölt, rendelkezik támogatói rendszerrel, szinte teljesen védve van a stressz ártalmas hatásai ellen. A támogató rendszer tehát védi az egyént a mindennapok, válsághelyzetek és átmenetek során.

Cobb (1976) kísérletet tett a társas támogatás fogalmának meghatározására. Szerinte a társas támogatás információként is szemlélhető, pontosabban olyan információként, amely tudatja az egyénnel, hogy szeretik és törődnek vele, értékelik és becsülik, és hogy egy kommunikációs és kölcsönös kötelezettségekből álló hálózat tagja. Cobb ennek az információnak két fontos és egymással kapcsolatban álló funkcióját emeli ki: a társadalmi szükségletek kielégítését és a válsághelyzetek és stressz következményei elleni védelmet.

A társas támogatás szakirodalma komplex és szerteágazó, de a kutatások nagyrészt három témakör körül csoportosulnak: 1. melyek a támogatás szempontjából jelentős kapcsolatok, 2. milyen viszony áll fenn a társas kapcsolatok objektív jellemzőinek relatív fontossága és a támogató viselkedés, valamint az egyén erről alkotott szubjektív képe között, 3. melyek a támogatás lehetséges formái.

A kapcsolathálózati megközelítés fontos strukturális jellemzők – mint például méret, sűrűség, multiplicitás stb. – figyelembevételével számos használható fogalmat biztosít a támogatás elemzéséhez.

Kényes pont azonban a kapcsolatháló és a támogató hálózat fogalmi megkülönböztetése. A korai kutatásokban ezt a különbséget nem hangsúlyozták (Mitchell–Trickett 1980), ami mögött az a – hibás – feltételezés rejlik, hogy minden társas kapcsolat támogató jellegű. A későbbi kutatásokban olyan mérőeszközöket fejlesztettek ki, amelyek egy bizonyos fajta támogatást nyújtó személyekre kérdeztek rá, azaz az általában támogatónak tekintett kapcsolatfajtákra (Barrera 1981; Hirsch 1981). Ebben a megközelítésben a támogató hálózat a személyes kapcsolathálózat egy része.

A társas támogatás meghatározására többen is tettek kísérletet. Lássunk néhány definíciót:

- „a befolyásos más személyektől származó pszichoszociális források viszonylagos jelenléte vagy hiánya” (Kaplan–Cassel–Gore 1977: 50);
- „az egyén számára más egyénekhez, csoportokhoz vagy a nagyobb közösséghez fűződő kötésekön keresztül elérhető támogatás” (Lin et al. 1979: 109);
- „annak a mértéke, amennyire az egyén társadalmi szükségleteit másokkal való interakciók révén ki tudja elégíteni” (Thoits 1982: 47);

- „olyan interperszonális tranzakció, amely tartalmazza az alábbiak legalább egyikét: 1. érzelmi törődés (szeretet, szerelem, empátia), 2. instrumentális segítség (javak, szolgáltatások), 3. információ (a környezetről), 4. méltánylás (az önértékelés szempontjából releváns információ)” (House 1981: 39);
- „legalább két egyén közt lezajló forráscsere, amit vagy a támogató, vagy a támogatott fél úgy tekint, hogy a támogatott fél jólétét szándékozik elősegíteni” (Shumaker–Brownell 1984: 17);
- „a közösség, a kapcsolathálózat vagy a bizalmi partnerek által nyújtott vagy valós instrumentális és/vagy expresszív gondoskodás” (Lin–Dean–Ensel 1986: 18).

A kutatók megállapították, hogy egyrészt nem minden létező kötés támogató, másrészt a különféle kapcsolatok különféle támogatásban részesítik az egyént, akinek tehát számos más egyénnel kapcsolatban kell állnia ahhoz, hogy mindenfajta szükséges támogatáshoz hozzáférjen. A különböző szerzők eltérő módokon csoportosították a különféle támogatásfajtákat.

Mitchell és Trickett (1980) a korábbi elméleti és empirikus vizsgálódások áttekintése alapján azt állították, hogy a támogató rendszerek négy általános funkciót szolgálnak. Ezek: az érzelmi támogatás; a feladatorientált segítségnyújtás, az elvárások közlése; értékelések és közös világnézet; szerteágazó információkhoz és társas kapcsolatokhoz való hozzáférés.

Barrera és Ainlay (1983) néhány kategória továbbfinomítása után hat kategóriát javasolt, ezek: anyagi segítség; magatartási segítség; intim interakció; útmutatás; visszacsatolás (feedback); pozitív társas interakció.

A társas támogatás vizsgálatok tekintetbe kell venni

- a támogató hálózaton keresztül elérhető forrásokat (ami függ a hálózati tagok hatalmi, társadalmi stb. helyzetétől);
- a specifikus támogató viselkedést;
- a támogatás szubjektív értékelését (előfordulhat, hogy nem vesszük észre a támogató viselkedést, vagy olyan viselkedést is támogatónak tekintünk, ami szándékoltan nem az volt).

Bizonyos kapcsolathálózati jellemzők és a támogatás mértéke között általában a következő kapcsolatok tételezhetők:

Hálózatméret: a nagyobb kapcsolathálózat több támogatást nyújt, és a támogatás értékelése is pozitívabb. Könnyebb elérni valakit, kevésbé valószínű, hogy az egyén kimeríti valamelyik kapcsolatát. Valószínű, hogy a nagyobb kapcsolathálózattal rendelkező egyén többfajta specifikus ismerethez és nagyobb mennyiségű információhoz képes hozzájutni.

Sűrűség és sokszínűség (heterogenitás): a kevésbé sűrű kapcsolathálózatok valószínűbb, hogy sokszínűek, ezért egyúttal többféle forráshoz biztosítják a hozzáférést, viszont magukban rejtik a veszélyt, hogy az egyén nagyon eltérő elvárásokkal szembesül.

A kapcsolatok minősége: például valószínű, hogy egy közeli barát több időt, energiát hajlandó az egyén támogatására szánni, mint egy távoli ismerős.

A hajléktalanság okai

A hajléktalanság alapvetően *lakásprobléma*, és mélyen a szegénységben gyökerezdik. Sok tekintetben tehát nincs különbség a hajléktalanok és a nagyon szegények között. „Jelenleg a hajléktalanság társadalmi osztályjelenség, az amerikai munkásosztály és az alsó osztályok életszínvonal tartós és átfogó csökkenésének közvetlen következménye. Az életszínvonal csökkenésével az alul levő egyének és családok hajléktalanságba süllyednek” (Liebow 1993: 224). Rosenthal (1994) is az anyagi sérülékenységekben, azaz a szegénységben látja a hajléktalanság fő okát.

A hajléktalanság *társadalmi osztályjellegű jelenség*, még akkor is, ha felsőbb osztályok tagjai is néha hajléktalanná válnak. Ennek az oka Elliot Liebow szerint az, hogy a középosztálybeli családok, mivel több forrással rendelkeznek, könnyebben ki tudják segíteni bajba jutott tagjaikat – ha mással nem, jobban tudják, hogyan kell hozzáférni közösségi, illetve intézményes erőforrásokhoz. „Egy középosztálybeli család magasabb jövedelmi és iskolázottsági szintje alapján valószínűleg hatékonyabban tudja felhasználni a közösség nyilvános és privát segítő forrásait. Így egy középosztálybeli család könnyebben be tud fogadni egy rászoruló családtagot... az alacsonyabb osztályból származók esetében a családok korlátozott személyes erőforrásai kulcsszerepet játszanak a hajléktalanság osztályjellegének kialakulásában” (Liebow 1993: 86). Ennek némileg ellentmond például Magyarországon a cigányok számaránya a hajléktalanok között, vagy például Mezei György véleménye, aki úgy látja, hogy a tradicionálisan szegények kevésbé válnak hajléktalanná, mint a felkapaszkodók, azaz a hajléktalanságot elsősorban mobilitás-betegségnek tartja (habár ezt adatokkal nem tudja alátámasztani). De vajon azért-e, mert a felkapaszkodók térben és más dimenziókban is távol kerülnek a családi kötelekeiktől? (Mezei–Sarlós 1995: 28.)

Az alkoholizmust és az elmebetegséget sokan a hajléktalanság egyik fő okának tekintik. Kevés kutatás vizsgálja azonban, vajon a hajléktalanságot megelőzően az egyént szintén jellemezték-e ezek: lehetnek a hajléktalanság előidézői, de ugyanakkor lehetséges, hogy, amint Snow és Anderson írja (1993:209), „bizonyos esetekben működhetnek az utcán való élet traumáival való megbirkózás mechanizmusaiént”. Ezt támasztja alá az a tény, hogy a hajléktalanság időtartamával együtt a krónikus alkoholfogyasztás valószínűsége is nő. Hasonló, de nem ennyire erős összefüggést találtak a kábítószer-használat vonatkozásában is (lásd Snow–Anderson 1993: 209). Felfogásuk szerint e jelenség okai egyrészt szubkulturálisak (csoportnyomás, normatív kényszer), másrészt az unalom, illetve pszichológiai okok (menekülés a nyomorúságból): ebben az értelemben az alkoholizmus adaptív viselkedés. Hasonló a helyzet az elmebetegségek esetében is: a hallucinációk, érzéki csalódások egy másik belső világ jelenlétére utalnak, amely mások számára hozzáférhetetlen, és ebből a szempontból meglehetősen funkcionális.

A *kapcsolatok szerepét* is kiemelik a hajléktalanná válásban. Többen érvelnek azzal, hogy a hajléktalanságba süllyedés veszélye a legnagyobb azoknak az embereknek a körében, akik nem rendelkeznek társas kapcsolatokkal. Néhány kutató szerint a hajléktalanná vált egyéneket a társas kapcsolatok hosszú távú hiánya jellemzi,

amely néhány esetben a gyermekkori abúzzsal vagy elhanyagolással veszi kezdetét. Ezzel szemben mások (pl. Rosenthal 1994) rámutatnak arra, hogy azokban az esetekben is, ahol a hajléktalan embereknek nincsenek kapcsolatai, ez legtöbbször inkább csak az utolsó lépcsőfok, mintsem az első, azaz inkább a hajléktalanság következménye, mintsem fő oka.

A hajléktalanság okaira keresett magyarázatok időben is változnak.

A második világháború után a kutatók az Egyesült Államokban a jelenlegitől eltérő összetételű népességet vizsgáltak, főként a Skid Row-k lakóit, de a hajléktalanság okát a századelő kutatóihoz hasonlóan továbbra is az egyéni jellemzőkben, különösen a többségi társadalomtól (mainstream society) való többé-kevésbé tudatos elkülönülésben látták. E korszak domináns elmélete szerint a Skid Row tipikusan idősebb, fehér férfi lakói *kapcsolat nélküliek* (disaffiliated), tehát elszakadtak a családtól, közösségtől és társadalmi intézményektől. Némelyek szerint a társadalomtól való elszakadás a Skid Row társadalmához való hasonulással párosult – ezt különösen a deviáns csoportokra, például a homoszexuálisokra, alkoholistákra stb. tartják érvényesnek.⁷ Ennek az elméletnek legmarkánsabb képviselői Theodore Caplow és Howard Bahr (Bahr 1973; Bahr–Caplow 1973). Bahr szerint a hajléktalanok azért nagyon szegények és hatalom nélküliek, mert nem rendelkeznek társas kapcsolatokkal. A hajléktalanság természeténél fogva előmozdítja a társadalmi intézményektől és a személyes kapcsolathálózatoktól való elszigetelődést. A hajléknélküliség gátolja a tartós kommunikációt a formális kapcsolatokkal és barátokkal. Az emberek éppen azért válnak hajléktalanná, mert nem gondozzák és tartják fenn társas kapcsolataikat, és így nem kapnak normális instrumentális és expresszív segítséget a válsághelyzetben. Az elszigeteltség tehát oka és következménye is a hajléktalan állapotnak.

Az elszakadáselmélet (disaffiliation theory) ellen felvethető, hogy habár bizonyos emberek nem kapcsolódnak a társadalom főáramának intézményeihez, lehetséges, hogy egyéb marginális vagy földrajzilag szétszórta hálózatokba integráltak. Avagy az alkalmazkodás/helyettesítés tétele szerint a hajléktalan emberek olyan kis, aktív, de meglehetősen képlékeny hálózatokkal alakítanak ki kapcsolatot, amelyek például az ivás köré szerveződnek. Caplow és Bahr is rámutatott arra, hogy a szegények és gazdagok közt a kapcsolatokban nagyobb különbségek tapasztalhatók, mint a hajléktalanok és a szegények között.

Amikor a hajléktalanok a nyolcvanas években újból tömegesen megjelentek az Egyesült Államokban, ismét az egyén hiányosságait hangsúlyozó magyarázatok váltak dominánssá. Eszerint a hajléktalanok drogosok, alkoholisták, elmebetegek. Tehát a hajléktalanokról az az általános kép alakult ki, hogy nem hajlandók vagy nem képesek dolgozó életet élni. De a hajléktalanok számának rövid idő alatt bekövetkezett drasztikus emelkedése, és összetételük észlelhető heterogenitása kezdte megingatni ezt a képet, és hozzájárult egy másik megközelítésmód megjelenéséhez.

A kiszorítás-elmélet (displacement theory) iskolájának tagjai (Bechrach 1984; Bassuk 1984; Rossi 1989; Wright 1989) a társadalom szerkezetét és a kormánypolitikát hibáztatták, s ezzel a hajléktalanok egyéni jellemzőiről a gazdasági és társadalmi folyamatokra tevődött a hangsúly. (Munkanélküliség-dezindustrializáció, jóléti rendszer megkurtítása, elmeógyógyintézetek felszámolása, a hagyományos családszerkezet megváltozása, és főképp az olcsó lakhatási lehetőségek nagymértékű

lecsökkenése.) Ezzel együtt, bár az okokat már nem a hajléktalanok jellemében keresték, még mindig alapvetően izoláltak, kapcsolathányosnak látták őket. Néhány kutató szerint az egyén kapcsolatnélkülisége hozzájárul hajléktalanná válásához, mivel nem fér hozzá támogató hálózatokhoz. A többség szerint azonban a szociális izoláció a hajléktalanság következménye, válasz a hajléktalanság állapotára.

Az elszakadás (disaffiliation) és a kiszorítás (displacement) elmélet hirdetői általában egyetértenek abban, hogy a hajléktalanság következménye a többségi társadalomtól és más emberektől való elszakadás.

Marad azonban a kérdés: miért épp bizonyos emberek válnak hajléktalanná és nem mások, hiszen mindannyian egyformán sérülékenyek strukturális szempontból? Még azok közül is, akik ténylegesen elveszítik lakhatási lehetőségüket, viszonylag kevesen válnak hajléktalanná. „...sem az anyagi sérülékenység, sem egyik vagy másik tényező önmagában nem elegendő. A hajléktalan emberek ....a hajléktalanság szempontjából sérülékeny emberek kis töredékét alkotják csupán. ...A sérülékenység, személyes körülmények és társadalmi trendek együttesen hozzák létre azokat a »kiváltó eseményeket«, amelyek a sérülékenyek egy kis csoportját ténylegesen a viszonylag kevés hajléktalan közé sodorják” (Rossi 1989:27–28). Rossi szerint Chicago körzetében a legszegényebbek 3 százaléka vált ténylegesen hajléktalanná. „Tízszor vagy hússzor annyi nagyon szegény lakással rendelkező ember él az Egyesült Államokban, mint amennyi hajléktalan.” (Rossi 1989:143) Rossi szerint a következő tényezőknek van meghatározó szerepük:

- lakásmegoldás: sokan úgy tudják elkerülni a hajléktalanságot, hogy másokkal (legtöbbször a szülőkkel) összeköltöznek;

- jóléti programok: főként az idősek, illetve gyermeküket egyedül nevelők számára.

„A hajléktalan helyzetbe kerülés esélyét növelő tényezők között számos személyes jellemző van, amelyek ugyan részben magyarázzák, hogy ki válik hajléktalanná, de a hajléktalanság mint társadalmi jelenség változásai strukturális tényezőkkel jobban magyarázhatók. A hajléktalanság mérete összefüggésben van az igénybe vehető olcsó lakhatási lehetőségek mennyiségével: minél kevesebbés minél drágább a lakhatás, annál több a hajléktalan ember. De az olcsó lakhatási lehetőségek elérhetőségétől függetlenül valószínűleg a személyes jellemzők adnak magyarázatot arra, hogy ki válik hajléktalanná... habár azt gyakran vitatják, vajon a hajlékkal rendelkező és a hajléktalan nagyon szegények közti különbségek vezettek-e a hajléktalansághoz, vagy a hajléktalanság állapota idézi elő ezeket a különbségeket” (Rossi 1989: 143–144).

A strukturális okok mellett Snow és Anderson (1993) a tényleges hajléktalanság kiváltó okaiként a következő *biográfiai determinánsokat* veszi figyelembe:

1. *Voluntarizmus*. Sokan a hajléktalanságot életstílusnak tekintik, amit az egyének szabadon választanak maguknak. És mivel az embereknek majdnem minden helyzetben van lehetőségük választásra, így a hajléktalanok is felelősek azért a helyzetért, amibe kerültek. Ez Snow és Anderson szerint tipikusan a kívülálló (és politikacsinalók) álláspontja. A hajléktalanok közül a régóta utcán élők szintén hangoztatnak ilyen nézeteket, de ez valószínűleg csak egy szubkulturális artefaktum, ami a helyzet bizonyos szinten való elfogadását tükrözi.

2. *Fogyatékoságok és patológiák.* A hajléktalanok olyan egyének, „akik funkcionálisan egy vagy több módon fogyatékosok. ...Korábban a hajléktalanokat elégtelenül szocializált egyéneknek tekintették, akik visszahúzódtak a tágabb társadalom rendjétől... Mostanában a fogyatékoságok közül az elmebetegségekre, kábítószerfüggőségekre, alkoholizmusra, rossz fizikai állapotra, bűnelkövetésre kerül a hangsúly. Az alapvető érv az, hogy e fogyatékoságok közül legalább eggyel rendelkező egyének hajlamosak a hajléktalanságra, mert a legkevésbé képesek a munkaerő-, illetve lakáspiacon boldogulni, a jóléti rendszert használni, vagy támogatást szerezni a családtól, rokonoktól, barátoktól” (Snow–Anderson 1993: 256). Ezenkívül az ilyen emberek nem túl jó lakótársak, hamar kimerítik környezetük fogadóképességét. Snow és Anderson szerint tehát ez túlhangsúlyozott érv.

3. *A családi támogatás hiánya.* „...Az általunk megkérdezettek kétharmada említett hajléktalansága okaként családdal kapcsolatos problémákat, és ezek alkották az összes említett ok 40 százalékát” (Snow–Anderson 1993: 259). Tehát ez itt a leggyakrabban említett ok, amely szerint a következő csoportokat képezhetjük:

a) a fogyatékos emberek (a 2. pontban említettek értelmében) kimerítik családjaikat, mivel túlságosan terhes és költséges a jelenlétük;

b) sérült családok: sok hajléktalan ember családi helyzete olyannyira diszfunkcionális és nehezen elviselhető, hogy inkább az utcán keresnek menedéket (belső menekültek);

c) a családi támogatás hiánya: nem azért nincs támogatás, mert elvonták, hanem azért, mert soha nem is volt. Senki nem volt, akire támaszkodhattak volna. „Sok hajléktalan azért van az utcán, mert nincs olyan használható családi támogató hálózata, amit igénybe vehetne, amikor viktimizálja egy vagy több strukturális erő... vagy egyéb szerencsétlenség” (Snow–Anderson 1993: 264). „Azoknak a hajléktalanoknak a túlnyomó többsége, akikkel találkoztunk, vagy olyan családból jött, amely annyira marginalizált helyzetben van, hogy semmit sem tud adni, vagy pedig egyáltalán nem is volt családjuk” (Snow–Anderson 1993: 270).

4. *Balszerencse* – mint kezdeti vagy végső lökés.

A hajléktalanság okai tehát a strukturális és individuális tényezők kölcsönhatásában jelennek.

A hajléktalanok kapcsolathálózatát feltérképező kutatások eredményei

Sutherland és Locke (1936) fél évszázada azt találta, hogy a hajléktalanok el vannak szigetelve családjaiktól és más csoportoktól. Több, mint 50 százalékuk alig vagy egyáltalán nem tartott kapcsolatot szüleivel és testvéreivel, kevesen rendelkeztek szoros személyes kapcsolattal, legtöbbjük vagy sosem házasodott meg, vagy jelenleg nem él együtt házastársával. Több későbbi kutatás megerősíti ezeket az eredményeket. A legtöbb hajléktalan egyedülálló (Bassuk et al. 1984; Bassuk–Rubin–Lauriat 1986 stb.), ez kevésbé igaz a nők esetében (Chrystal 1984) és a hajléktalan emberek körülbelül egyharmada (Fischer 1984), fele (Cohen–Sokolovsky 1983) vagy háromnegyede (Bassuk et al. 1984) egyáltalán nem tart fenn kapcsolatot a

háromnegyede (Bassuk et al. 1984) egyáltalán nem tart fenn kapcsolatot a családjával.

A megkérdezett hajléktalan emberek egynegyedének nincs barátja, aki támogatná (Bassuk et al. 1984; Bassuk–Rosenberg 1988), kétharmaduknak nincs bizalmas kapcsolata (Fischer 1984) és a megkérdezettek kevesebb, mint fele tartott legalább heti gyakorisággal kapcsolatot egy baráttal (Mowbray et al. 1986).

Bizonyított, hogy korábbi pszichiátriai kezelésben részesült hajléktalanok a többi hajléktalannál is kevesebb támogatásra számíthatnak mind a családtól, mind a barátoktól, (Bassuk et al. 1984), és kapcsolathálózatukat nem rokoni kapcsolatok dominálják (Garrison, 1978).

Mindezen tanulmányok szerzőit azonban nem kifejezetten a hajléktalan populáció kapcsolathálózata érdekelte, és mivel a hajléktalan népesség meglehetősen heterogén, a fenti adatok nem biztos, hogy igazán érvényesek. Az alábbiakban részletesebben bemutatunk néhány, kifejezetten a hajléktalanok kapcsolathálózatait felmérő kutatást.

A. Solarz és G. A. Bogat (1990) az Egyesült Államokban vizsgálta 125 időlegesen hajléktalanszállón élő férfi, nő és család kapcsolathálózatait. Viszonylag kis kapcsolathálózatokat találtak, bár az esetek többségében a megkérdezettek számíthattak valamiféle segítségre – elsősorban családtagjaiktól. A kérdezettek átlagos kapcsolathálózat-mérete 6 fő. A megkérdezettek leginkább érzelmi segítségre számíthattak (átlagban 3,4 főtől), azután társra (átlag = 2,8), gyakorlati segítségre (átlag = 2,3), tanácsra és információra (átlag = 2,1). Csak a megkérdezettek 4,8 százaléka állította, hogy nem számíthat senkitől pozitív támogatásra. A támogatók fele speciális, fele általános támogató. A speciális támogatók 37,3 százaléka társaságot, 29,7 százaléka érzelmi támogatást, 24,7 százaléka gyakorlati segítséget és 21,3 százaléka tanácsot és információt nyújt. A megkérdezettek fele nevezett meg negatív támogatókat (átlag = 1,8, szórás 1–6).

A támogatók 16 százaléka pozitív és negatív támogatást is nyújtott, 8 százalékuk csak negatívát. Ezen utóbbi csoport 64 százalékát a legközelebbi családtagok alkotják.

A megkérdezettek 81,6 százalékának élnek rokonai a környéken. Ezek 76,5, illetve az összes megkérdezett 62,4 százaléka a megelőző hónap során kapcsolatban állt a rokonaival.

A nők kapcsolathálózataiban nagyobb arányban találhatók közeli családtagok, mint a férfiakéiban (54, illetve 40%).

A támogatással való elégedettség pozitív összefüggésben áll a közeli barátok számával, a pozitív támogatók teljes számával és a helyi rokonokkal való kapcsolattartás gyakoriságával.

A megkérdezettek 46,5 százaléka egyenlő mértékben adott és kapott támogatást, 37,4 százalék több támogatást kapott, mint adott, 16,1 százalékuk pedig több támogatást nyújtott, mint amennyit kapott.

Az átlagos népességnél kisebb network-méret oka a romantikus kapcsolat hiánya, egyrészt a partner, másrészt annak rokonsága támogatásának kiesése. A megkérdezettek legtöbbször egyik rokonát nevezte meg legfontosabb kapcsolataként, de még így is kevesebb rokont említettek a hajléktalanok, mint az átlagnépesség (Fischer [1977]

vizsgálatában, az átlagnépesség 10, a hajléktalanok 40 százaléka nem említett rokont.)

E. Bassuk és L. Rosenberg (1988) 49 hajléktalan anyából és gyermekeiből álló családot hasolított össze 81 szegény, lakásban lakó anyából és gyermekeiből álló családdal Bostonban. Mindegyik anya szegény volt és pillanatnyilag egyedülálló.

A hajléktalan anyák 22 százaléka nem tudott felnőtt támogatót megnevezni, szemben a lakással rendelkező anyák 2 százalékával. A hajléktalan anyák 26, a lakással rendelkező anyák 74 százaléka nevezett meg legalább három felnőtt támogatót. A hajléktalan anyák kevesebbszer említették anyjukat vagy más családtagjaikat támogatókként, de gyakrabban neveztek meg egy kiskorú gyermeket. A lakással rendelkező anyák gyakrabban neveztek meg női rokonaikat támogatókként, és felnőtt korú támogatóik kétharmadával napi kapcsolatot tartottak fenn, a hajléktalanok ellenben csak a támogatók egyharmadával.

A tanulmány szerzői a hajléktalan anyák kapcsolathálózatát a korábbi gyakrabban előfordult családon belüli erőszak következményeként a megfelelő támogató kapcsolatok kialakítására és fenntartására való képtelenséggel és kisebb mértékben pszichiátriai okokkal magyarázzák. A hajléktalan anyák iskolai végzettsége magasabb volt, és sokkal kisebb mértékben származtak segélyeken élő családokból, tehát az a tézis, hogy a szegénység kultúrája járul hozzá a hajléktalansághoz, nem igazolható a szerzők szerint.

C. Cohen és J. Sokolovsky (1983) az Egyesült Államokban az olcsó motelokból álló városrészekben (Bowery) és ennél némileg jobb és drágább egyszemélyes lakásbérleményekben lakó (Single Room Occupancy) hajléktalanok kapcsolathálózatát hasonlította össze. A kapcsolathálózatok feltérképezésére az ezen kutatók által korábban kifejlesztett Hálózatelemzési Módszert (Network Analysis Profile; Sokolovsky–Cohen 1981) használták fel, ami a tényleges társas viselkedést számos tevékenységterületen vizsgálja, de figyelmen kívül hagyja azt, hogy a kötések erősek vagy gyengék, szubjektíve fontosak, avagy sem.

Kis kapcsolathálózatokat találtak, amelyekben a rokoni kapcsolatok a legfontosabbak. Nem találtak bizonyítékot arra, hogy a megkérdezettek társas élete valóban teljesen atomisztikus és intimitást nélkülöző lenne. A megkérdezettek legalább felének volt legalább egy intim kapcsolata. Bár a kapcsolathálózatok nem voltak sűrűek, kétharmadukban volt kapcsolat a hálózat külső nem rokoni tagjai és a szállókon lakó kapcsolatok között.

Az egyszemélyes bérleményekben lakóknál szegényebb Bowery-lakók összesen kevesebb kapcsolattal rendelkeztek, viszont meglévő kapcsolataikat nagyobb arányban használták három vagy többféle tranzakcióra (azaz kapcsolataik sokrétűbbek voltak). Ezenkívül a Bowery lakóinak kapcsolatai gyakorlatilag mind reziprok kapcsolatok voltak, szemben az SRO-kban lakók nagyobb függőségével. („Bowery men made the most of what they had” – Solarz–Bogat 1990: 88.)

Rowe, Stacey és Jennyfer Wolch (1990) a hajléktalanság kapcsolathálózatokra, napi rutinra, identitásra és önbecsülésre gyakorolt hatásait mérte fel az idő-tér diszkontinuitás fogalmának felhasználásával Los Angeles-i hajléktalan nők antropológiai vizsgálata alapján.

A kapcsolathálózatot az ismétlődő társas interakciók idő-tér térképeként is fel lehet fogni (Willmott 1986). Ezek az ismétlődő interakciók az egyén időben és térben zajló napi útjai során (*daily path*) következnek be, ezek az utak egyrészt alakítják a kapcsolathálózatot, másrészt alakulnak is általa. Az egyének többsége számára a napi út kulcsfontosságú állomásai az otthon és a munkahely, amelyek állandó visszatérési pontok, és lényegi funkciók (evés, alvás, személyes védelem, javak tárolása, kommunikáció) és intenzív társas interakciók. A napi út és a kapcsolathálózat együttesen alkotják az egyén *locale*-ját. Ez magában foglalja mind a napi út fizikai terét, mind annak társas környezetét, a környezeti jellemzőket, társadalmi intézményeket, és a térben jelen levő egyéneket. A *locale*-hoz való pszi-chológiai kötődésnek fontos szerepe van a személyes identitás kialakításában. Az átlagos hajlékkal rendelkező egyén számára tehát a kapcsolathálózat és napi út az idő-tér folytonosság erőteljes érzetét nyújtja. A hajléktalanság ezzel szemben idő-tér diszkontinuitást okoz, nincsenek helyhez kötött állomások a napi út során. Ez hozzájárul a hajléktalan emberek identitásának és önbecsülésének megváltozásához.

Az otthoni bázis hiánya korlátozza a hajléktalan egyén hozzáférését a barátokhoz és családtagokhoz, és ez fordítva is igaz. Valószínűleg a munkahely sem játszik már szerepet. A hagyományos kapcsolathálózat felbomlása után a hajléktalan közösségekben kialakuló kapcsolathálózatok mind összetételükben, mind térbeli szerveződésükben eltérnek a lakhellyel rendelkező népesség kapcsolathálózataitól. A hajléktalanok kapcsolathálózata két fő összetevőből áll: a sorstárscsoportból (PEER networks) (házastárs/szerető/család; hajléktalan barátok; az informális hajléktalan közösség tagjai, politikai szervezetek tagjai) és a lakhellyel rendelkező kapcsolathálózatból (a korábbi network maradványa, alkalmi munkatársak, szociális munkások, hivatalos ellátók, kutatók, támogatók). Mindkét összetevő, illetve a társas interakciók helye is gyakran instabil, és időben nagyon változó. A hajléktalan emberek számára ezek a kapcsolatok veszik át a helyhez kötött állomások szerepét a napi út folyamán, és ezek segítségével teremtik újjá az idő-tér folytonosságot és jutnak anyagi, érzelmi és logisztikai támogatáshoz.⁸ Mivel a megmaradt kapcsolatok minimálisak, a támogató kapcsolathálózatoknak kulcsfontosságú szerepe van az idő-tér folytonosság megteremtése mellett a hajléktalan emberek pozitív önértékelése szempontjából is.

A hajléktalan emberek számára a cél általában a közvetlen túlélés, ezért a hosszabb távú célok kevésbé fontosak. A rövid távú szükségletek kielégítésének kitüntetett fontossága és a lepusztult *locale* (devalued *locale*) azonban megváltoztatja az énképet. A kapcsolathálózatból származó támogatás instabilitása miatt gyakran helyettesítik egymással az éppen rendelkezésre álló támogatási forrásokat, és mivel ez önmagában közvetlen figyelmet követel, elvonja az energiákat a hosszabb távú, visszailleszkedésre irányuló stratégiáktól. Ördögi kör alakul tehát ki (amire több kutató utalt már, lásd pl. Snow–Anderson 1993), mivel a túlélés szükségleteinek előteremtésében az egyént segíti a hajléktalan-identitás vállalása, és más hajléktalanokkal támogató hálózatok kiépítése, ez viszont gátolja a társadalomba való visszailleszkedést.

Mark La Gory, Ferris Ritchey és Fitzpatrick (1991) is a hajléktalanság és a valahová tartozás kapcsolatát vizsgálja 150 hajléktalan ember kvótás mintáján az Alabama állambeli Birminghamben. Arra keresik a választ, hogy a hajléktalan emberek életének pontosan mely vonatkozásaiban van szerepe annak, hogy rendelkeznek-e kapcsolatokkal és nem elszigeteltek.

Ez a kutatás sem igazolta azt, hogy a hajléktalan emberek elszigeteltek vagy visszahúzódoók. Társas kapcsolataik összetettek, a megkérdezettek 93,3 százaléka legalább egy személytől számíthat támogatásra. Legtöbbjük kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezik, de csak 45 százalékuk elégedett kapcsolataival. Majdnem mindenki számíthat legalább egy rokonától segítségre, 79 százalékuk rendelkezik közeli barátokkal, és 63 százalékuk némi segítségre is számíthat tőlük. A megkérdezettek 71 százaléka két-három havonta legalább egy rokonát meglátogatja.

Habár a támogatást teljesen nélkülözők száma a 10 százalékot sem éri el, a megkérdezettek 40 százaléka úgy érzi, magányos. Tehát bár vannak kapcsolataik, azokat nem találják kielégítőnek.

A tanulmány szerzői azzal érvelnek, hogy a hajléktalan emberek helyzete annyira súlyos, hogy abban az informális kapcsolatok és támogatás nem nyújthatnak az egyének számára elégséges segítséget ahhoz, hogy újra kezükbe vegyék életük irányítását. A kapcsolatok létének pozitív hatása két dimenzióban ismerhető fel: a depressziót és az ellenőrzést (mastery) tekintve. Csak az expresszív kötéseknek van hatása a személyes eredményességre (personal efficacy), hogy szeretik, értékelik az embert. Az expresszív kötéseknek nincs befolyásuk a jövedelemre, anómiára, a környezettel való elégedetlenségre, pszichotikus tünetekre, vagy a szolgáltatások ismeretére. Azaz az informális kötések kevésbé hatnak a hajléktalanság súlyos szegénységi jellemzőire.

Így tehát a kapcsolatokkal rendelkező hajléktalanoknak csak alig kedvezőbb a helyzete az elszigeteltekénél. A tanulmány szerzői ezért nem találják hasznosnak az elszigeteltségi elméletet (disaffiliation theory). A hajléktalanság maga olyan mértékben korlátozza az emberek ellenőrzését saját sorsuk felett, hogy a társas kapcsolatok – habár tényleg támogatást nyújtanak (empower) – a legtöbb esetben nem elegendők a hajléktalanok összetett problémáinak megoldására.

Anne Maureen Lovell (1992) a Columbia Egyetemre benyújtott doktori disszertációjában a hajléktalanság, elmebetegségek és társas kapcsolatok viszonyát vizsgálta. Kutatásában többféle módszert használt, hat hónap különbséggel két időpillanatban gyűjtött longitudinális adatokat, és 74 hajléktalan ember kapcsolathálózatát elemezte.

A társas támogatásra irányuló kérdések kisebb hálózatokat generáltak, mint a megelőző „network” kérdések. A marginalitás megértésében a társas támogatás kevésbé tűnik fontosnak, mint azok a speciális körülmények és feltételek, amelyekben a marginalitásból való kikerüléshez szükséges források elérhetővé válnak (Lovell 1992: 87–88).

A megkérdezettek zöme több mint két éve hajléktalan volt, és mentális beteg(nek címkézett). A válaszadók kevés intim kapcsolatot említettek, körülbelül egyharmaduknak volt házastársa vagy partnere. A megkérdezettek fele nevezett meg legalább egy bizalmast. A kapcsolathálózatok mérete nagy szóródást mutat (0–32 fő), átlago-

san tíz nevet generáltak a kérdések. Az informális (tehát az ellátók nélküli) hálózat-méret 7–8 személy.

Minden hálózati tag átlagosan két cserében vett részt. A megkérdezettek zöme részt vett néhány szimmetrikus kapcsolatban, csak 11 százalék passzív elfogadó. Az összes cserének csupán 14 százaléka reciprok, 60 százalék befelé irányuló, a maradék kifelé irányuló.

A fenti mutatók nem támasztják alá azt az állítást, miszerint a hajléktalan emberek teljesen elszigeteltek, jóllehet a 74 megkérdezett kapcsolathálózata eltér a lakással rendelkező népességtől. A kapcsolathálózatok mérete, a rokonok aránya kisebb. Ez utóbbi tény ellenére a rokonok a fő érzelmi és anyagi támogatók. Ezenkívül Rossival (1989) ellentétben Lovell eredményei alapján nem igazolható az, hogy a hajléktalanság időtartamának növekedésével csökkennének a rokon vagy családi kapcsolatok (Lovell 1992: 254–266). A nők kétszer annyi családtagot említettek, mint a férfiak, és nagyobb valószínűséggel volt házastársuk vagy gyermekük.

Peter Rossi (1989) chicagói vizsgálatában elemzi a hajléktalan és nagyon szegény emberek kapcsolathálózatának néhány jellemzőjét, mivel a kapcsolathálózat eltéréseit a hajléktalanság állapotába kerülés egyik meghatározójának tekinti. A hajléktalanok legszembetűnőbb sajátosságának ő is azt tekinti, hogy egyedülállók: vagy meg sem házasodtak, vagy már nem házasok. A vizsgált szegények legtöbbször többeszemélyes háztartásban élt kölcsönös segítő és támogató kapcsolatban családtagjaival és barátaival. Erre van példa a hajléktalanok körében is, de korántsem hasonló mértékben.

A chicagói hajléktalanok kevesebb, mint fele számíthat legalább egy barátra, 23,7 százalékának nincs kapcsolata sem a családjával, sem barátokkal. Azok, akik nem tartottak fenn családjukkal kapcsolatokat, nagyobb valószínűséggel nélkülözték a barátokat is. A negyven éven felüli hajléktalan férfiak nagyobb valószínűséggel elszigeteltek, mint a fiatalabbak. Legkevesbé a fiatal nők nélkülözik a kapcsolatokat. A legizoláltabbak a negyven éven felüli hajléktalan nők, 40 százalékuknak nincs kapcsolata a családdal vagy barátokkal (Rossi 1989: 176–177).

Összefoglalás

A fentebb összefoglalt elméletek és empirikus kutatási eredmények véleményünk szerint meggyőzően bizonyítják, hogy a hajléktalanság jelenségének vizsgálatakor – mind a hajléktalanná válás, mind a hajléktalan lét, mind a kikerülés esélyének szempontjából – érdemes kitüntetett figyelmet fordítani az érintett emberek kapcsolataira.

Jegyzetek

¹ A társadalom ebben az értelemben az az intézményi rendszer, amely az emberi együttélés kereteit hivatott biztosítani.

² Olcsó, jórészt lepusztult motelekből álló negyedek az Egyesült Államok egyes városaiban.

³ Anne Lovell (1992) a New York-i hajléktalanok lakáshoz jutási esélyeit vizsgálva megállapította, hogy a társadalmi margó léte még ezeknek a legalacsonyabb társadalmi helyzetű embereknek az esetében is differenciáló tényező. A társadalmi margó a kontextustól függ,

amely ebben az esetben a szociális ellátó szféra. Lovell a társadalmi margót a társadalmi osztályhelyeztetel (indikátora az iskolai végzettség és a foglalkozás) és a nem marginális kapcsolatok számával mérte. Empirikus eredményei valóban azt támasztják alá, hogy a nagyobb társadalmi margóval rendelkező személyek nagyobb eséllyel jutottak lakáslehetőséghez.

⁴ Ez a gondolat különösen jelentős a hajléktalan emberek kapcsolatainak és az általuk elérhető források vizsgálatának szempontjából (pl. milyen forrásaik vannak, a kapcsolataik milyen régiók, mennyire multiplexek stb.).

⁵ A hajléktalanságból való kikerülés egyik gátja éppen az énkép, az önbecslés megváltozása (Snow–Anderson 1993).

⁶ Ez különösen jelentős mechanizmus a hajléktalanok esetében.

⁷ „Ennek az elképzelésnek a legradikálisabb formája szerint a hajléktalan emberek egymástól is el vannak szigetelődve, mert képtelenek a kapcsolathálózatok létesítéséhez szükséges reciprok kapcsolatokra” (Rosenthal 1994: 2).

⁸ Magyarországi terepmunkánk során olykor értetlenkedve hallgatuk, amikor hajléktalan emberek azzal érveltek, nem érnek rá elmenni orvoshoz, mert túl elfoglaltak, ezen az ingyenkonyhán ekkor és ekkor kell beállni a sorba, onnan hová kell tovább menni, mikorra kell a szállóhoz émi és így tovább. Eme szoros napirendnek tehát valószínűleg nem csupán a szűkös erőforrások maximális kihasználása a célja, hanem tulajdonképpen így tudnak egy időbeli és térbeli folytonosságot, keretet teremteni az életükben.

Irodalomjegyzék

- Ainsworth, M. D. 1979. Infant-Mother Attachment. *American Psychologist*, 34: 932–937.
- Arce, A. et al. 1983. A Psychiatric Profile of Street People Admitted to an Emergency Shelter. *Hospital and Community Psychiatry*, 34, 812–817.
- Bachrach, L. L. 1984. Interpreting Research on the Homeless Mentally Ill. *Hospital and Community Psychiatry*, 35: 914–916.
- Bahr, H. M. 1973. *Skid Row: an Introduction to Disaffiliation*. New York: Oxford University Press
- Bahr, H. M.–Th. Caplow 1973. *Old Men Drunk and Sober*. New York: New York University Press
- Barrera, M. Jr. 1981. Social Support in the Adjustment of Pregnant Adolescence: Assessment Issues. In: B. H. Gottlieb (ed.) *Social Networks and Social Support*. Beverly Hills: Sage, 69–96.
- Barrera, M. Jr.–S. L. Ainlay. 1983. The Structure of Social Support: A Conceptual and Empirical Ananalysis. *Journal of Community Psychology*, 11: 133–143.
- Bassuk, E. 1984. The Homelessness Problem. *Scientific American*, 251, July, 40–45.
- Bassuk, E.–L. Rosenberg 1988. Why Does Family Homelessness Occur? A Case-Control Study. *American Journal of Public Health*, 78, 783–788.

- Bassuk, E.–L. Rubin–A. Lauriat 1986. Characteristics of Sheltered Homeless Families. *American Journal of Public Health*, 76, 1097–1101.
- Bassuk, E. et al. 1984. Is Homelessness a Mental Health Problem? *American Journal of Psychiatry*, 141, 1546–1550.
- Bourdieu, P. 1978. *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat
- Bowlby, J. 1969. *Attachment and Loss*. Vol. 1: *Attachment*. London: Hogarth Press
- Caplan, G. 1974. *Support Systems and Community Mental Health: Lectures on Concept Development*. New York: Behavioural Publications
- Cassel, J. 1974a An Epidemiological Perspective of Psychosocial Factors in Disease Etiology. *American Journal of Public Health*, 64.
- 1974b Psychosocial Processes and „Stress”: Theoretical Formulations. *International Journal of Health Services*, 4: 471–482.
- 1976 The Contribution of the Social Environment to Host Resistance. *American Journal of Epidemiology*, 104: 107–123.
- Chrystal, S. 1984. Homeless Men and Homeless Women: The Gender Gap. *Urban and Social Change Review*, 17, 2–6.
- Cobb, S. 1976. Social Support as a Moderator of Life Stress. *Psychosomatic Medicine*, 38(5), 300–314.
- Cohen, C.–J. Sokolovsky 1983. Toward a Concept of Homelessness. *Journal of Gerontology*, 38, 81–89.
- – 1989. *Old Men of the Bowery: Strategies for Survival among the Homeless*. New York: Guilford Press
- Czakó Ágnes–Sik, Endre 1995. A hálózati tőke szerepe Magyarországon a rendszer-váltás előtt és után. *2000*, (7) 2, 3–12.
- Emerson, R. 1972. Exchange Theory. Part I: A Psychological Basis for Exchange. Part II: Exchange Relations and Network Structures. In: J. Berger–M. Zelditch–B. Anderson (eds.) *Sociological Theories in Progress*, Vol. 2. New York: Houghton Mifflin, 38–87.
- Fischer, P. 1984. *Health And Social Characteristics Of Baltimore Homeless Persons*. Paper Presented at the Meeting of the American Psychological Association, Toronto
- Foa, U. G. 1971. Interpersonal and Economic Resources. *Science*, 171: 345–351.
- Foa E.–U. G. Foa 1980. Resource Theory: Interpersonal Behavior as Exchange. In: K. J. Gergen–M. S. Greenberg–R. H. Wills (eds.) *Social Exchange: Advances in Theory and Research*. New York: Plenum, 77–94.
- Garrison, V. 1978. Support Systems of Schizophrenic and Non-Schizophrenic Puerto Rican Migrant Women in New York City. *Schizophrenia Bulletin*, 4, 561–596.

- Harlow, H. F. 1965 Total Social Isolation: Effects on Macaque Monkey Behaviour. *Science*, 148.
- Hirsch, 1981. Social Networks and the Coping Process. In: B. H. Gottlieb (ed.) *Social Networks and Social Support*. Beverly Hills: Sage, 149–170.
- Homans, G. C. 1961. *Social Behaviours: Its Elementary Forms*. New York: Harcourt Brace Jovanovich
- House, J. S. 1981. *Work Stress and Social Support*. Reading, MA: Addison-Wesley
- Kaplan, B. H.–J. C. Cassel–S. Gore 1977. Social Support and Health. *Medical Care* 15 (supplement), 47–58.
- Levinger, G. 1979. A Social Exchange View on the Dissolution of Pair Relationships. In: R. L. Burgess–T. L. Huston (eds.) *Social Exchange and in Developing Relationships*. New York: Academic Press, 169–193.
- Liebow, Elliot 1967. *Tally's Corner*. Boston: Little, Brown And Company
- 1993. *Tell Them Who I Am. The Lives of Homeless Women..* New York: The Free Press
- Lin, N.–A. Dean–W. Ensel 1986. *Social Support. Life Events, and Depression*. Orlando: Academic Press
- Lin, N. et al. 1979. Social Support, Stressful Life Events, and Illness: A Model and an Empirical Test. *Journal of Health and Social Behaviour*, 20: 108–119.
- Lovell, Anne Maureen 1992. *Marginal Arrangements: Homelessness, Mental Illness, and Social Relations*. Ph.D. Dissertation
- M. La Gory, Mark–Ritche Ferris–Fitzpatrick 1991. Homelessness and Affiliation. In: *The Sociological Quarterly*, (Vol. 32) 2, 201–218.
- McChesney, Kay Young 1986. Families: The New Homeless. *Family Professional*, 1 (1) 13–14.
- Merton, R. K. 1980 *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra..* Budapest: Gondolat
- Mezei Gy.–Sarlós K. 1995 . *Nyomorskála. Léthatáron Alapítvány. („Terem a nyomor” füzetek)*
- Mitchell, R. E.–E. J. Trickett 1980. Social Networks as Mediators of Social Support: an Analysis of the Effects and Determinants of Social Networks. *Community Mental Health Journal*, 16, 27–44.
- Mowbray, C. et al. 1986. *Mental Health and Homelessness in Detroit: Á Research Study*. Lansing: Michigan Department of Mental Health
- Provence, S.–R. C. Lipton 1962. *Infants in Institutions*. New York: International University Press
- Rosenthal, Rob 1994. *Homeless in Paradise. A Map of the Terrain*. Philadelphia: Temple University

- Rossi, Peter 1989. *Down and Out in America. The Origins of Homelessness*. The University Of Chicago Press
- Rowe, Stacey–Jennyfer Wolch 1990. Social Networks in Time and Space: Homeless Women in Skid Row, Los Angeles. In: *Annals of the Association of American Geographers*, (80) 2, 184–204.
- Sarason, Irwin G.– Barbara R. Sarason (eds). 1985. *Social Support: Theory, Research and Applications*. Dordrecht. Netherlands: Martinus Nijhoff Publishers
- Shumaker, S. A.–A. Brownell 1984. Toward a Theory of Social Support: Closing Conceptual Gaps. *Journal of Social Issues*, 40: 11–36.
- Sinclair, I. et al. 1984. *Networks Project: A Study of Informal Care, Services and Social Work for Elderly Clients Living Alone*. London: National Institute of Social Work Research Unit
- Snow, David A.–Leon Anderson 1993. *Down on Their Luck. A Study of Homeless Streetpeople*. University of California Press
- Sokolovsky, J.–C. Cohen 1981. Toward a Resolution of Methodological Dilemmas in Network Mapping. *Schizophrenia Bulletin*, 7, 109–116.
- Solarz, Andrea–G. Anne Bogat 1990. When Social Support Fails: The Homeless. In: *Journal of Community Psychology*, 18, January, 79–96.
- Sullivan, H. S. 1953. *The Interpersonal Theory of Psychiatry*. New York: Norton
- Sutherland, E.–H. Locke 1936. *Twenty Thousand Homeless Men: A Study of Unemployed Men in the Chicago Shelters*. Chicago: J. B. Lippincott
- Thibaut, J. W.–H. H. Kelley 1959. *The Social Psychology of Groups*. New York: Wiley
- Thoits, P. A. 1982. Conceptual, Methodological, and Theoretical Problems in Studying Social Support as a Buffer Against Life Stress. *Journal of Health and Social Behaviour*, 23, 145–159.
- Vaux, A. 1988. *Social Support: Theory, Research and Intervention*. New York: Praeger
- Weiss, R. S. 1974. The Provisions of Social Relations. In: Z. Rubin (ed.) *Doing unto Others*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 17–26.
- Wiseman, Jacqueline 1970. „Stations of The Lost: The Treatment of Skid Row Alcoholics.” Chicago: University of Chicago Press
- Wright, J. D. 1989. *Address Unknown*. New York
- Yarrow, L. J. 1961. Maternal Deprivation: Toward an Empirical and Conceptual Reevaluation. *Psychological Bulletin*, 58, 459–490.